

ANITA KUBANEK

Legalność stosowania środków przymusu bezpośredniego w kontekście gwarancji konstytucyjnych

Studium proceduralno-prawne

Funkcją każdej organizacji, jaką jest państwo, jest po pierwsze strzeżenie suwerenności i niepodległości narodu (m.in. przed zagrożeniami zewnętrznymi)¹, po drugie wielopłaszczyznowa ochrona jednostki, włączając w to bezpieczeństwo i porządek publiczny. Funkcja ta realizowana jest przez wachlarz instytucji i gwarancji prawnych, które swoje źródło mają w Konstytucji RP z 1997 roku². Akt ten zapewnia bowiem jednostce szereg praw i wolności, których ograniczenie – zgodnie z art. 31 ust. 3 – może być ustanowione wyłącznie w ustawie oraz wyłącznie, gdy jest to konieczne w demokratycznym państwie dla zachowania bezpieczeństwa lub porządku publicznego. Przepis ten uniemożliwia zatem naruszenie istoty wolności i praw jednostki, które w dobie rozwoju globalizacji i integracji różnorodnych porządków prawnych nabierają coraz większego znaczenia.

Konstytucja RP gwarantuje jednostce wiele praw związanych z różnymi dziedzinami życia społecznego, ekonomicznego i politycznego oraz zapewnia ochronę tych praw. Stanowią one bowiem podstawowe dobra osobiste³, do których ochrony których odnosi się także ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 roku – Kodeks cywilny⁴ (dalej: k.c.). Zgodnie z zapisami ustawy zasadniczej, Rzeczpospolita Polska zapewnia każdemu człowiekowi prawną ochronę życia (art. 38) i wolności (art. 31), chroni godność, która jest dobrem niezbywalnym i przyrodzonym (art. 30), zapewnia prawo do równego traktowania (art. 32), chroni wolność i nietykalność osobistą (art. 41) i wprowadza powiązany z nimi zakaz stosowania tortur oraz kar cielesnych (art. 40). Kodeks cywilny także zapewnia prawną ochronę dóbr osobistych, do których zalicza m.in. (art. 23, 24) zdrowie, wolność, cześć, swobodę sumienia, wizerunek, nazwisko czy pseudonim. Zauważalna jest jednak różnica

1 M. Goettel, *Podręcznik policjanta. Część 2A i 2B. Uprawnienia policjanta*, Szczytno 1996, s. 3.

2 Dz.U. z 1997 r. nr 78, poz. 483, z późn. zm.

3 J. Przybojewski, *Prawo konstytucyjne. Zagadnienia podstawowe*, Bydgoszcz 2003, s. 33.

4 Dz.U. z 1964 r. nr 16, poz. 93, z późn. zm.

pomiędzy powyższymi regulacjami, bowiem Konstytucja chroni dobra generalne i kreśli ich abstrakcyjne granice. Natomiast kodeks konkretyzuje je na płaszczyźnie prawa i postępowania cywilnego jak również obejmuje ochroną bez względu na tę przewidzianą w innych przepisach. Niewątpliwie obie regulacje prowadzą do zagwarantowania jednostce analogicznych praw przy zastosowaniu różnorodnych narzędzi omówionej gwarancji.

Państwo posiada uprawnienie do prawnej ingerencji w sferę zagwarantowanych konstytucyjnie praw oraz wolności człowieka i obywatela. Dokonuje jej za pośrednictwem wyspecjalizowanego i zorganizowanego aparatu (organów państwowych, takich jak: Policja, sądy, Prokuratura). Zgodnie z zasadą demokratycznego państwa prawnego, ingerencja ta powinna nastąpić na mocy prawa oraz w jego granicach. Organy państwowe wyposażone w odpowiednie narzędzia ingerencji „mogą funkcjonować wyłącznie w ramach posiadanych kompetencji, zakreślonych przez normy prawne”. Ich rozstrzygnięcia powinny opierać się na prawnej podstawie, a ich istnienie – wynikać z obowiązujących regulacji prawnych⁵. Jeżeli przesłanki te zostaną spełnione, organ państwowy otrzymuje od państwa legitymację do stosowania przymusu państwowego, będącego źródłem omawianej ingerencji. Podstawową cechą przymusu państwowego jest bowiem jego prawny charakter, co stanowi potwierdzenie wspomnianej zasady demokratycznego państwa prawnego⁶.

W naukach społecznych przymus jest pewnego rodzaju oddziaływaniem jednego człowieka na innych ludzi. Jest on, zdaniem Ewy Muszyńskiej bardzo często utożsamiany z przemocą, tj. „czynnościami przebiegającymi z użyciem przeważającej siły fizycznej, przy czym jej użycie przybiera zwykle formę ataku, zachowania agresywnego i polega na zadaniu bólu”. Przymus jest również określany, przez cytowaną autorkę, jako „stan, w którym jednostka wykonująca dane czynności zachowuje się w określony, narzucony jej sposób, nieraz wbrew swojej woli. Przymus jest często rezultatem zachowania zwanego przemocą”⁷.

Przymus państwowy może być także zastosowany jako konsekwencja niestosowania się do norm prawnych. Nie można jednak utożsamiać go z pojęciem przemocy. Różnica sprowadza się do legalnego charakteru przymusu państwowego oraz bezprawnego charakteru tej drugiej. Trafne wydaje się rozróżnienie Anny Gryniuk: przemoc jest nielegalnym użyciem siły fizycznej, w przeciwieństwie do przymusu będącego legalnym użyciem tej siły⁸.

Przymus nie jest celem przepisów prawa, lecz narzędziem do realizacji celów w nich zawartych. Jeśli zatem norma prawa karnego przewiduje pozbawienie wolności osoby,

5 J. Przybojewski, *op. cit.*, s. 12.

6 A. Gryniuk, *Przymus prawny. Studium socjologiczno-prawne*, Toruń 1994, s. 20.

7 E. Muszyńska, *Swoboda, przymus i przemoc w relacjach dziecko-dorosły*, Poznań 1998, s. 30-31.

8 Za A. Gryniuk, *op. cit.*, s. 20.

która dopuściła się czynu zabronionego, ustawą obowiązującą w czasie jego popełnienia, to samo pozbawienie wolności nie jest celem tej normy. Celem jest przeciwdziałanie popełnieniu czynu zabronionego (poprzez sankcje karne), natomiast środkiem realizacji tego celu jest zastosowanie ujemnych konsekwencji, czyli pozbawienia wolności. Analogicznie jest w przypadku użycia kaftana bezpieczeństwa. Jego zastosowanie nie jest celem normy, która ten problem reguluje. Celem jest unieruchomienie osoby stwarzającej bezpośrednio zagrożenie dla osób przebywających w jej otoczeniu. Kaftan bezpieczeństwa jest narzędziem realizacji zniwelowania lub usunięcia tego zagrożenia.

Organy państwowe posiadają daleko idące uprawnienia, często poważne, których skutki mogą łączyć się z przykrym odczuciem osób, wobec których się je realizuje. Stosowanie przymusu jest konieczne, ze względu na ochronę dóbr osobistych obywateli oraz ich bezpieczeństwo. Zgodnie ze zdaniem Agnieszki Tyburskiej „niejednokrotnie przez sprzeczne z prawem zachowanie zostaje zagrożone osobiste bezpieczeństwo człowieka”. Dopiero wówczas podjęcie środków polegających również na fizycznej presji może udaremnić jego sprzeczne z prawem zachowanie. Możliwość stosowania siły fizycznej wobec osób naruszających reguły życia społecznego jest niezbędnym atrybutem funkcjonariuszy chroniących bezpieczeństwo⁹. Obywatele godzą się zatem na ingerencję w ich sferę praw i wolności, oczekując w zamian ochrony ich bezpieczeństwa oraz dóbr osobistych. Niniejsze opracowanie dotyczy wyłącznie środków przymusu stosowanych przez tych funkcjonariuszy.

Zastosowanie przymusu państwowego, skutkującego ingerencją w prawa jednostki, może mieć różne formy. Ze względu na rodzaj użytych środków, rozróżnia się przymus państwowy fizyczny i psychiczny¹⁰. Warto zaznaczyć, że nie występuje w tej nomenklaturze żaden związek z przemocą, która również może mieć formę psychiczną lub fizyczną. Zwłaszcza po uprzednim rozgraniczeniu tych dwóch – rozbieżnych pod względem legalności – pojęć. Przymus fizyczny ma związek z kolejną formą – przymusem bezpośrednim. Jak wskazuje sama nazwa, istotą tego rodzaju środków jest użycie siły fizycznej, która ma na celu osiągnięcie określonego przez normy prawne celu. Zdaniem Gryniuk przymus psychiczny polega na groźbie spowodowania z góry przewidzianych następstw, „w sytuacji niezachowania się w sposób pożądaný przez posługującego się przymusem (oddziałującego)”¹¹. Przykładem jest działanie funkcjonariuszy Policji. W momencie kiedy osoba wezwana do podporządkowania się nie czyni tego, funkcjonariusz ma obowiązek poinformowania i uprzedzenia o użyciu środka przymusu (w tym przypadku bezpośredniego). Ostrzeżenie to ma formę przymusu psychicznego i jego celem jest uświadomienie osoby, wobec której jest skierowane, o następstwach niepodporządkowa-

9 A. Tyburska, M. Kaczmarczyk, A. Sęk, *Wybrane zagadnienia użycia środków przymusu bezpośredniego i broni palnej przez policjantów*, Szczytno 2009, s. 7.

10 A. Gryniuk, *op. cit.*, s. 31.

11 *Loc. cit.*

nia się (tj. groźby zastosowania środka przymusu bezpośredniego). Innym przykładem są sankcje w prawie karnym. Jeżeli dana osoba zachowa się w określony – niezgodny z prawem – sposób, grozi jej unormowana w przepisach sankcja karna. Jest ona swoistego rodzaju ostrzeżeniem (jak w przypadku funkcjonariusza) o zastosowaniu prawnie określonych środków w momencie dokonania danego czynu zabronionego. Wywierany jest w ten sposób przymus psychiczny, mający na celu zapobieganie popełnianiu czynów zabronionych pod groźbą kary.

Przymus państwowy można podzielić także na faktyczny i formalny¹² (ze względu na charakter samego przymusu). Pierwszy z nich jest działaniem rzeczywistym, w konkretnym, indywidualnym przypadku i ma charakter osobowy. Przymus jest tu nieustannie aktualizowany i uzależniony od danej sytuacji. Dodatkowo istotną jest dolegliwość, wynikająca ze sposobu jego wykonania i stosowania. Wiąże się ona z subiektywnym odczuciem osoby, wobec której przymus jest stosowany. Po drugiej stronie funkcjonuje przymus formalny, który cechuje czysto legalny charakter. Wynika on bowiem bezpośrednio z przepisów prawa, które wyznaczają ramy obowiązków i samych środków. Przymus ma w tym przypadku charakter potencjalny i bezosobowy. Odnosi się do niezidentyfikowanej jednostkowo grupy adresatów, wobec których jest on ogólnie i abstrakcyjnie przewidziany¹³.

Podstawowy podział, analogiczny do potocznie przyjętego w społeczeństwie, wyodrębnia przymus pośredni i bezpośredni. Pierwszy z nich stanowią środki zmierzające do wymuszenia na obywatelu określonego zachowania się bez użycia siły fizycznej. Środki te mogą sprawiać dolegliwość ekonomiczną lub wywierać określony wpływ na osobę, wobec której się je stosuje – także wbrew jej woli. Stanowią one najliczniejszą, niesklasyfikowaną dotąd grupę środków przymusu stosowanych przez państwo, które za ich pośrednictwem prawnie ingeruje w sferę praw i wolności człowieka i obywatela. Przykładami są: mandat karny (grzywna) za wykroczenie w ruchu drogowym w ramach postępowania mandatowego; przeszukanie pojazdu w przypadku podejrzenia posiadania towarów niebezpiecznych lub nielegalnych; obowiązek podatkowy wynikający z ordynacji podatkowej; wstrzymanie prac budowlanych przez Inspektora Nadzoru Budowlanego w ramach postępowania administracyjnego; obowiązek uzgadniania z Miejskim Konserwatorem Zabytków kolorystyki budynku mieszkalnego w ramach miejskiego planu zagospodarowania przestrzennego.

Niektóre z powyższych przykładów są odzwierciedleniem przytoczonego wcześniej społecznego ujęcia przymusu przedstawionego przez Muszyńską, zgodnie z którą przymus państwowy jest stanem, w którym jednostka wykonująca czynności unormowane przez prawo zachowuje się w określony, narzucony jej przez ustawodawcę sposób, nieraz wbrew swojej woli¹⁴.

12 *Ibidem*, s. 40.

13 *Loc. cit.*

14 E. Muszyńska, *op. cit.*, s. 31.

Jeśli chodzi o funkcjonariuszy publicznych, są oni upoważnieni do stosowania środków przymusu pośredniego takich jak: legitymowanie osób w celu ustalenia ich tożsamości; zatrzymywanie osób w trybie i przypadkach określonych w przepisach Kodeksu postępowania karnego i innych ustaw; zatrzymywanie osób pozbawionych wolności, które na podstawie zezwolenia właściwego organu opuściły areszt śledczy albo zakład karny i w wyznaczonym terminie nie powróciły do niego; zatrzymywanie osób stwarzających w sposób oczywisty bezpośrednie zagrożenie dla życia lub zdrowia ludzkiego, a także dla mienia; pobieranie od osób wymazu ze śluzówki policzków; przeszukiwanie osób i pomieszczeń w trybie i przypadkach określonych w przepisach Kodeksu postępowania karnego i innych ustaw; dokonywanie kontroli osobistej, a także przeglądania zawartości bagaży i sprawdzania ładunku w portach i na dworcach, oraz w środkach transportu lądowego, powietrznego i wodnego, w razie istnienia uzasadnionego podejrzenia popełnienia czynu zabronionego pod groźbą kary; obserwowania i rejestrowania przy użyciu środków technicznych obrazu zdarzeń w miejscach publicznych, a – w przypadku czynności operacyjno-rozpoznawczych i administracyjno-porządkowych podejmowanych na podstawie ustawy – także i dźwięku towarzyszącego tym zdarzeniom; dokonywania kontroli rodzaju używanego paliwa przez pobranie próbek paliwa ze zbiornika pojazdu mechanicznego¹⁵.

Drugą – znacznie bardziej dotkliwą – formą przymusu jest przymus bezpośredni. Polega on na wymuszeniu określonego zachowania lub zaprzestania zachowania niezgodnego z prawem, włączając jako narzędzie wymuszenia użycie siły fizycznej. W polskim systemie prawnym wiele podmiotów ma prawo do stosowania tego rodzaju przymusu. Większość z nich to funkcjonariusze organów administracji bezpieczeństwa publicznego – Policja, Straż Miejska, Agencja Bezpieczeństwa Wewnętrznego, Straż Graniczna, Służba Więzienna. Jednak wśród uprawnionych do korzystania z tego rodzaju narzędzi są także m.in.: pracownicy zakładów poprawczych i wychowawczych wobec swoich wychowanków – przykładami są: siła fizyczna, umieszczenie w izbie izolacyjnej, założenie pasa obezwładniającego lub kaftana bezpieczeństwa¹⁶; lekarz, pielęgniarka jednostki organizacyjnej pomocy społecznej lub kierujący akcją prowadzenia medycznych czynności ratunkowych w stosunku do osób z zaburzeniami psychicznymi, umieszczonych m.in. w szpitalach psychiatrycznych – przykładami są: przytrzymanie, przymusowe podanie leków, unieruchomienie, izolacja¹⁷; egzekutor wyznaczony przez organ egzekucyjny do czynności egzekucyjnych wobec zobowiązanego w postępowaniu egzekucyjnym w administracji – przymus bezpośredni polega tu na doprowadzeniu do wykonania podlegającego egzekucji obowiązku drogą zagrożenia zastosowania lub drogą zastosowania bezpośrednio skutecznych środków, bez wyłączenia siły fizycznej, w celu usunięcia oporu

15 Dz.U. z 1999 r. nr 30, poz. 179 z późn. zm., art. 15.

16 Uprawnienie wynikające z Dz.U. z 2011 r. nr 48, poz. 248.

17 Uprawnienie wynikające z Dz.U. z 1994 r. nr 111, poz. 535, z późn. zm., art. 18 i n.

zobowiązanego i oporu innych osób, które stoją na przeszkodzie wykonaniu obowiązku¹⁸; pracownicy agencji ochrony osób i mienia wobec osób zagrażających ochranianemu mieniu i osobom tam przebywającym – środki przymusu tożsame z przysługującym Straży Miejskiej (patrz Tabela 1)¹⁹.

Powyższe uprawnienia są realizowane za pośrednictwem tzw. środków przymusu bezpośredniego. W literaturze przedmiotu pojęcie to definiowane jest na wieloraki sposób – zauważalna jest pewna rozbieżność, skupiająca się wokół konieczności użycia siły fizycznej. Część autorów (Mieczysław Goettel, Wiesław Pływaczewski, Grażyna Kędzierska²⁰) środki przymusu bezpośredniego nazywa „czynnościami funkcjonariuszy, polegającymi na fizycznym (siłowym) oddziaływaniu na człowieka w celu zmuszenia go do określonego zachowania się”. Istotą tych środków jest sprawienie dolegliwości fizycznej – bólu, unieruchomienia kończyn, itp. Tym właśnie różnią się od przymusu realizowanego w sposób pośredni, tj. za pomocą mandatów karnych, zajęcia mienia czy zatrzymania prawa jazdy²¹.

Odnotowana wśród wyżej wymienionych autorów tendencja do akcentowania siły fizycznej w postępowaniu i dolegliwości, jaką powoduje, sprawia, że celem użycia środków, jaki można wyprowadzić z tych definicji, jest zmuszenie do podporządkowania się poprzez użycie siły.

W przeciwieństwie do przywołanych autorów, Marian Mieszkuniec uznaje użycie siły fizycznej za mniej ważny element, „którego nie należy odrzucać, a który (tylko) w skrajnych przypadkach powinien być zastosowany”. Wg tego autora środki przymusu polegają na „doprowadzeniu do wykonywania obowiązku prawnego drogą zagrożenia lub drogą zastosowania bezpośrednio skutecznych środków, nie wyłączając przy tym użycia siły fizycznej”²². Tego samego zdania jest Adam Szymański, który dodatkowo twierdzi, że „stosowanie środków należy utożsamiać z fizycznym lub innym, zbliżonym co do skutku, oddziaływaniem na człowieka, w celu zmuszenia go do określonego zachowania się”²³. Zauważalny jest w tych definicjach nacisk na wyłączenie siły fizycznej i zastosowanie innych środków, które w rezultacie mogą przynieść zbliżone skutki.

Podobnego zdania jest Beata Gruszczyńska, wg której „zawsze, gdy istnieje konieczność użycia przymusu, należy podjąć najpierw próbę zastosowania środka niezwiązanego z przemocą”. Dodatkowo, zdaniem autorki, „przełożeni mają obowiązek zapewnić funkcjonariuszom szereg środków lub możliwości nabycia umiejętności pozwalających na zróżnicowane użycie siły lub jej pominięcie”. Podczas gdy jeden z przytoczonych autorów utożsamiał użycie środków przymusu bezpośredniego z użyciem siły fizycznej,

18 Uprawnienie wynikające z Dz.U. z 1966 r. nr 24, poz. 151, z późn. zm., art. 148 i n.

19 Uprawnienie wynikające z Dz.U. z 1997 r., nr 145, poz. 1221, z późn. zm., art. 38.

20 W. Pływaczewski, G. Kędzierska, *Leksykon policyjny*, Szczytno 2001, s. 327.

21 M. Goettel, *op. cit.*, s. 4.

22 M. Mieszkuniec, *Prawne uwarunkowania interwencji policyjnych*, Szczytno 2004, s. 10.

23 A. Szymański, D. Walczak, E. Krzyżak-Szymańska, *Podręcznik policjanta służby prewencyjnej*, cz. 1, Legionowo 2004, s. 147.

Beata Gruszczyńska wskazuje wprost, że „siły należy używać tylko wtedy, gdy jest to absolutnie konieczne”²⁴.

Z analizy definicji przytoczonych powyżej wynika, że użycie środków przymusu bezpośredniego przybiera postać siły fizycznej (ale tylko w skrajnych przypadkach) lub innych środków przynoszących ten sam rezultat. Zdecydowanie autorzy w tym przypadku kładą nacisk nie na siłę fizyczną, lecz na inne środki, których zastosowanie niesie za sobą mniej dolegliwości, a które budzą przykre odczucia wśród obywateli.

Odminną definicję środków przymusu stosuje się w literaturze przedmiotu z zakresu postępowania karnego. Zgodnie ze słowami Tomasza Grzegorzcyka, „zabezpieczają one prawidłowy przebieg i skuteczność postępowania karnego. Ich celem jest stworzenie odpowiednich warunków wykonywania czynności procesowych, zaś ich rodzaj i forma uzależnione są od konkretnych zadań, których realizację mają zapewnić”. Kryminalistka rozróżnia następujące środki przymusu: stosowane przy poszukiwaniu, uzyskiwaniu i zabezpieczaniu dowodów (np. przeszukanie); jako sposób zabezpieczenia osoby oskarżonego dla wymiaru sprawiedliwości (np. zatrzymanie); dla umożliwienia wykonywania grożącej oskarżonemu kary grzywny (np. zabezpieczenie na mieniu); dla zapewnienia stawiennictwa osób zatrzymanych i wypełnienia przez nie wszelkich obowiązków procesowych (np. przymusowe doprowadzenie); dla utrzymania powagi sądu (np. wydalenie z sali rozpraw)²⁵.

W powszechnie obowiązujących aktach prawnych nie ma jednolitej klasyfikacji środków przymusu bezpośredniego. Poszczególne ich rodzaje są opisane zamiennie w ustawach i rozporządzeniach. Przykładowo: środki dostępne dla policjantów wymienia w art. 16 Ustawa z dnia 6 kwietnia 1990 roku o Policji²⁶, natomiast w przypadku ABW to normuje je Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 25 marca 2003 roku w sprawie środków przymusu bezpośredniego stosowanych przez funkcjonariuszy ABW²⁷.

Analiza aktów prawnych w tym zakresie umożliwia wyodrębnienie następujących środków przymusu bezpośredniego: fizycznych, w tym: siły fizycznej i chwytów obezwładniających; technicznych, w tym: kajdanek, kaftanów bezpieczeństwa, pasów i siatek obezwładniających, kolczatek drogowych; chemicznych, w tym: ręcznego miotacza gazowego, broni gazowej, granatów i naboji łzawiących; pałek służbowych (szturmowej, zwykłej, wielofunkcyjnej oraz teleskopowej); wodnych środków obezwładniających (armatki wodnej); psów i koni służbowych; paralizatorów elektrycznych; pocisków niepenetracyjnych, miotanych z broni palnej (naboi z pociskami gumowymi „BAK”, „CHRA-BĄSZCZ”) oraz broni palnej.

24 *Prawo na ulicy. Podręcznik dla Straży Miejskiej i Policji Miejskiej*, red. B. Gruszczyńska, Warszawa 2000, s. 24.

25 T. Grzegorzcyk, J. Tylman, *Polskie postępowanie karne*, Warszawa 2003, s. 524.

26 Dz.U. z 1990 r. nr 30, poz. 179, z późn. zm.

27 Dz.U. z 2003 r. nr 70, poz. 638, z późn. zm.

Powyższy katalog nie ma charakteru zamkniętego i stanowi opracowanie autorskie. Jak już wspomniano, żaden z obowiązujących aktów prawnych nie wprowadza jednolitej klasyfikacji dla wszystkich organów ochrony bezpieczeństwa publicznego. Należy dodatkowo nadmienić, że istnieją także środki związane ze specyfiką działalności danego organu. Przykładem może być Służba Więzienna, która została dodatkowo uprawniona do stosowania kasków ochronnych, urządzeń ołsniewających, zabezpieczających cel, urządzeń powodujących blokadę stawu kolanowego czy też zasłon na twarz. Środki te ustawa kwalifikuje jako środki przymusu bezpośredniego.

Ingerencja w sferę praw i wolności jednostki może mieć w przypadku omawianych środków różne źródła i formy. Każde zastosowanie przez funkcjonariusza publicznego środków przymusu bezpośredniego (oprócz ingerencji w konstytucyjną sferę praw i wolności) wyczerpuje znamiona co najmniej jednego typu czynu zabronionego, tj. naruszenia nietykalności cielesnej (art. 217 Ustawy z dnia 6 czerwca 1997 roku – Kodeks karny, dalej: k.k.). Aby uniknąć on odpowiedzialności karnej czy dyscyplinarnej za czyny zabronione, jego działanie powinno być działaniem prawnym. Oznacza to, że powinno zawsze mieścić się w ramach przepisu, który zezwala na użycie tego środka, lub w ramach usprawiedliwionego błędu co do kontratypu lub winy (art. 29 k.k.).²⁸ Dodatkowo zaznaczyć należy, że w wyniku przekroczenia lub uchybienia uprawnień funkcjonariusze publiczni ingerują głównie w zagwarantowaną nietykalność cielesną, wolność osobistą, ochronę życia i zdrowia oraz godność. Czasem zniszczeniu ulega również mienie.

Biorąc zatem pod uwagę fakt, że niektóre uprawnienia funkcjonariuszy podważają zasady i gwarancje konstytucyjne, jak również noszą znamiona czynów zabronionych prawem karnym, niezmiernie ważne staje się działanie wyłącznie w ramach prawnie przyznanych uprawnień i zgodnie z zapisami przepisów ustawowych czy wykonawczych. Tylko takie działanie pozwala funkcjonariuszom na uniknięcie konsekwencji związanych z przekroczeniem uprawnień lub niedopełnieniem obowiązków.

Uprawnienia do użycia środków przymusu bezpośredniego przez organy administracji bezpieczeństwa publicznego i inne instytucje nie są tożsame. Na podstawie badań obowiązujących aktów prawnych (zarówno ustaw, jak i aktów wykonawczych) opracowano zestawienie ilustrujące ich kompetencje w przedmiotowym zakresie.

Jak wynika z danych zawartych w Tabeli 1, organem posiadającym najwięcej uprawnień w zakresie stosowania środków przymusu bezpośredniego jest Policja. Pozostałe organy mają – odpowiednio do specyfiki przedzielonych im zadań – mniej uprawnień w tym zakresie. Analizując daty uchwalenia poszczególnych aktów prawnych regulujących omawiane uprawnienia, można dojść do wniosku, że najwcześniej uchwalonymi przepisami są ustawa o Policji i Rozporządzenie z dnia 17 września 1990 roku, również dotycząca Policji. Można zatem stwierdzić, że Policja, posiadająca największe upraw-

28 I. Kobus, I. Dziugiel, *Straż miejska i gminna II. Akty prawne i komentarz do uprawnień*, Szczytno 2010, s. 818.

Tabela 1. Zestawienie środków przymusu bezpośredniego stosowanych przez wybrane organy ochrony bezpieczeństwa publicznego.

Rodzaj ŚPB		Policja	Straż Miejska	ABW	Pracownicy ochrony	Straż Graniczna	Służba Więzienna	
Środki fizyczne	siła fizyczna w postaci technik obezwładniających	+	+	+	+	+	+	
	Środki techniczne							
	kajdanki	+	+	+	+	+	+	
	przewadnice	+	-	+	-	+	+	
	kaftany bezpieczeństwa	+	-	+	-	+	+	
	paski i siatki obezwładniające	+	-	+	-	+	+	
	kołczatki drogowe	+	-	+	-	+	-	
Środki chemiczne	aerozolowe (ręczne miotacze gazu)	+	+	+	+	+	+	
	miotane							
		broń gazowa	+	-	+	+	+	+
		granaty i naboje łzawiące	+	-	+	-	+	-
	miotacze gazowe	+	-	+	-	+	-	
Pałki służbowe (obronne)	zwykłe	+	+	-	+	+	+	
	szturmowe	+	-	-	-	-	-	
	wielofunkcyjne	+	+	-	+	+	+	
	teleskopowe	+	-	-	-	-	-	
Wodne środki obezwładniające		+	-	-	-	-	+	
	Psy i konie służbowe							
	psy służbowe	+	+	-	+	+	+	
	konie służbowe	+	+	-	-	-	-	
Paralizatory elektryczne		+	+	-	+	+	+	
	Pociski niepentacyjne	+	-	-	-	+	+	
Broń palna		+	+	+	+	+	+	

Źródło: opracowanie własne.

nienia w zakresie stosowania środków przymusu, stanowiła pierwowzór do normowania tego rodzaju uprawnień w stosunku do innych instytucji ochrony bezpieczeństwa publicznego.

Zauważalna jest także analogia pomiędzy Policją a jej organami pochodnymi (tzw. organami typu policyjnego) – ABW, Strażą Graniczną i Służbą Więzienną. Są to organy administracji państwowo-rządowej, które podlegają odpowiednim ministrom. Mniejsze uprawnienia (zgodnie z zasadą, wg której przedstawiciele władzy państwowej powinni mieć większe uprawnienia niż przedstawiciele władzy samorządowej) posiadają strażnicy miejscy, powołani m.in. do służenia społeczności lokalnej.

Pracownicy ochrony pełniący funkcję ochroniarzy komercyjnych posiadają podobną liczbę uprawnień, co funkcjonariusze publiczni Straży Miejskiej, a więc przedstawiciele ochrony instytucjonalnej. Przy przywołaniu poglądu Zbigniewa Tomasz Nowickiego, głoszącego, że „ochrona komercyjna jest uzupełnieniem ochrony instytucjonalnej”²⁹, pojawia się pytanie, czy zakres uprawnień Straży Miejskiej nie powoduje rozwoju prywatnych agencji ochrony. Czy powołana przez gminę, a więc jednostkę samorządu terytorialnego najbliższą obywatelom, Straż Miejska nie spełnia wszystkich potrzeb społeczeństwa? Czy muszą dodatkowo powstawać agencje ochrony, uzupełniające działania odpowiedników samorządowych? Wreszcie, czy w niedługim czasie Strażnicy Gminni znikną z ulic miast, a zastąpią ich osoby pracujące w prywatnych agencjach lub patrole obywatelskie tworzone w ramach aktywności wspólnot lokalnych? W moim przekonaniu do tego dojdzie, jeśli nie zostanie unormowana i ostatecznie określona funkcja jaką ma pełnić Straż Miejska.

Pierwszą grupą czynników, które mają wpływ na legalność działań funkcjonariuszy w omawianym zakresie, są zasady stosowania środków przymusu. Bez względu na rodzaj czy specyfikę organu ochrony bezpieczeństwa publicznego, obowiązują jednoznaczne zasady normujące użycie tego typu środków. Wg nich rozpatruje się, czy w trakcie zastosowania środków funkcjonariusz przekroczył swoje uprawnienia. Zaznaczyć należy, że zasady te są doktrynalne (nieformalne) – nie zostały w sposób bezpośredni zdefiniowane w aktach prawnych.

Zasada celowości stanowi, że „funkcjonariusze publiczni mogą stosować środki przymusu bezpośredniego tylko w przypadku niepodporządkowania się ich poleceniom. Te niewątpliwie muszą być wydane na podstawie i w granicach prawa – tylko do takich poleceń obywatel ma obowiązek się zastosować”. Dodatkowo użycie środków musi być uzasadnione okolicznościami i zmierzać do podporządkowania wydanym poleceniom. Można stosować kilka różnych środków przymusu jednocześnie, jeśli wymaga tego okoliczność³⁰. Znaczące przekroczenie uprawnień w kontekście omawianej zasady polega na zastosowaniu środka bez wyraźnej konieczności. Przykład: *wobec sprawcy czynu zabro-*

29 Z.T. Nowicki, *Ochrona osób i mienia. Podstawy organizacyjno-prawne*, Toruń 1999, s. 19.

30 A. Tyburska, M. Kaczmarczyk, A. Sęk, *op. cit.* s. 10-11.

nionego, złapanego na gorącym uczynku, wydano polecenie podporządkowania się i umieszczenia rąk nad głową. Sprawca wykonał polecenie funkcjonariusza Policji, który, pomimo uzyskania podporządkowania, użył wobec sprawcy pałki służbowej. Sytuacja ewidentnie ilustruje złamanie zasady celowości, przez co funkcjonariusz może zostać pociągnięty do odpowiedzialności karnej z art. 217 k.k.³¹ – za naruszenie nietykalności cielesnej.

Zasada ostrzeżenia obliuguje funkcjonariuszy publicznych do stosowania środków po uprzednim bezskutecznym wezwaniu osoby do zachowania zgodnego z prawem oraz po uprzedzeniu o ich użyciu³². Przykład: *funkcjonariusz Straży Granicznej spostrzega sprawcę, przekraczającego granicę kraju w niedozwolonym miejscu. Zarzuca w stronę biegnącej siatki obezwładniającej, która powoduje upadek sprawcy i złamanie prawej ręki*. Przekroczenie uprawnień w kontekście omawianej zasady polega na użyciu siatki obezwładniającej bez uprzedniego wezwania sprawcy do zatrzymania się oraz bez uprzedzenia, że niezatrzymanie spowoduje posłużenie się wobec niego tego rodzaju środkiem.

Za rażące uchybienie funkcjonariuszowi grozi odpowiedzialność karna z art. 157 k.k. – za spowodowanie naruszenia czynności narządu ciała lub rozstroju zdrowia (złamanie ręki sprawcy).

Funkcjonariusz może stosować – zgodnie z zasadą niezbędności – jedynie środki przymusu odpowiadające potrzebom wynikającym z sytuacji i niezbędne do osiągnięcia podporządkowania się³³. Przykład: *funkcjonariusz Straży Miejskiej dokonuje spisania tablic rejestracyjnych pojazdu pozostawionego w niedozwolonym miejscu oraz przygotowuje się do założenia blokady koła pojazdu. Właściciel pojazdu, który zauważył czynności wykonywane przez funkcjonariusza, dokonuje bezpośredniej napaści na niego. Funkcjonariusz, w ramach odparcia bezprawnego i bezpośredniego ataku, stosuje przez 10 sekund paralizator elektryczny, który unieruchamia sprawcę napaści. W wyniku zbyt długotrwałego użycia paralizatora sprawca doznaje ciężkiego uszczerbku na zdrowiu, w postaci zawalu serca*. Przekroczenie uprawnień polega na zastosowaniu środka przymusu niedopowiadającego potrzebom wynikłym z sytuacji. Funkcjonariusz mógłby odeprzeć atak sprawcy poprzez użycie siły fizycznej (chwytów obezwładniających) lub pałki służbowej, a następnie kajdanek. Użycie paralizatora nie było niezbędne do uzyskania podporządkowania się sprawcy. Dodatkowo funkcjonariusz przekroczył czas stosowania paralizatora (maksymalnie 4 sekundy), przez co spowodował ciężki uszczerbek na zdrowiu. Grozi mu w tym przypadku odpowiedzialność karna na mocy art. 156 k.k. (spowodowanie ciężkiego uszczerbku na zdrowiu).

Istotne z punktu widzenia praw jednostki jest, by funkcjonariusz publiczny, stosując środki przymusu, powodował możliwie najmniejszą dolegliwość dla osoby, wobec któ-

31 Dz.U. z 1997 r. nr 88, poz. 553, z późn. zm.

32 Dz.U. z 1998 r. nr 27, poz. 153, z późn. zm., §2 ust. 1

33 Dz.U. z 1997 r. nr 123, poz. 779, z późn. zm, art. 14g ust. 1.

rej zostały one zastosowane (zasada minimalizacji skutków)³⁴. Przykład: *funkcjonariusz ABW uczestniczy w pościgu za cudzoziemcem poszukiwanym za działania terrorystyczne. Funkcjonariusz, aby zatrzymać uciekającego, stosuje broń palną, strzelając w lewe kolano. W wyniku tej czynności podejrzany upada gwałtownie na ziemię i uderza się w głowę, co powoduje śmierć na miejscu*. Funkcjonariusz ABW niewłaściwie zastosował środek przymusu bezpośredniego. Zatrzymanie cudzoziemca byłoby możliwe także poprzez użycie siatki obezwładniającej. Broń palna była zbyt ciężkim środkiem w tej sytuacji (mimo że dostępnym w ramach przepisów), a jej użycie spowodowało dodatkowo śmierć poszukiwanego. Funkcjonariuszowi grozi odpowiedzialność karna z art. 155 k.k. – nieumyślne spowodowanie śmierci człowieka.

Ingerencja w sferę praw oraz wolności człowieka i obywatela w ramach środków przymusu bezpośredniego ma także związek z zakazami i nakazami ich stosowania. Te przedstawia Tabela 2.

Ingerencja funkcjonariusza w sferę praw jednostki polega (w kontekście powyższego zestawienia) na niezastosowaniu się do konkretnego zakazu lub nakazu wynikającego jasno i precyzyjnie z norm prawnych. Uchybienia te będą wiązać się z naruszeniem nieetykalności osobistej, spowodowaniem ciężkiego uszczerbku na zdrowiu czy też naruszenia czynności narządu ciała lub rozstroju zdrowia osoby, wobec której dany środek został zastosowany. Legalne i prawne stosowanie środków przymusu polega więc na precyzyjnym urzeczywistnianiu przepisów prawa.

Kolejną grupą czynników mających wpływ na poziom omawianej ingerencji są skutki zastosowania środków przymusu bezpośredniego. Zależą one od rodzaju zastosowanego środka. Nie można bowiem mówić o skutku śmiertelnym w przypadku zastosowania kajdanek czy siatki obezwładniającej, jednak w przypadku paralizatora elektrycznego czy broni palnej – jak najbardziej. Wyróżnia się trzy znaczące następstwa zastosowania środków: zranienie osoby, śmierć osoby oraz uszkodzenie mienia³⁵. W każdym przypadku funkcjonariusz publiczny zobowiązany jest do wykonania określonych prawem czynności. Uchybienie w tym zakresie przejawia się zarówno w nienależytym zastosowaniu środka przymusu, który powoduje określone wyżej skutki, jak i niewypełnieniem obowiązków wynikłych z zaistnienia tych skutków.

Zranienie osoby może nastąpić w wyniku niewłaściwego, zbyt długotrwałego lub zbyt dotkliwego użycia środków przymusu bezpośredniego. Przykładem może być zbyt długie stosowanie kaftana bezpieczeństwa (nieustannie ponad dwie godziny), niezapewnienie przepływu krwi przy stosowaniu kajdanek, użycie pałki służbowej w nieumięśnione części ciała lub uderzenie rękojęścią. W każdej z tych sytuacji funkcjonariusz ingeruje w prawa (dobra) jednostki zagwarantowane zarówno przez Konstytucję, jak i Kodeks cywilny, czyli w. zdrowie, nieetykalność cielesną czy nawet życie. Podobnie jest w przypadku

34 Dz.U. z 2003 r. nr 70, poz. 638, z późn. zm, §3 ust. 1.

35 A. Szymański, D. Walczak, E. Krzyżak-Szymańska, *op. cit.*, s. 158.

śmiertelnego skutku użycia środków – zostają naruszone te same dobra, jednak skutek jest znacznie poważniejszy i zwiększa odpowiedzialność karną funkcjonariusza. W obu przypadkach, co warto raz jeszcze podkreślić, funkcjonariusz ma obowiązek udzielenia natychmiastowej pomocy osobie poszkodowanej w wyniku użycia środka przymusu.

Tabela 2. Przykładowe zakazy i nakazy związane ze stosowaniem środków przymusu bezpośredniego.

Zakazy	Nakazy
Siła fizyczna	
– zakaz stosowania ciosów i uderzeń	– nakaz używania tylko do obezwładnienia i obrony
Kajdanki	
– zakaz stosowania wobec osób poniżej 17 lat (z pewnymi wyjątkami) – założenie nie powinno utrudniać przepływu krwi – nakaz zdjęcia niezwłocznie po wprowadzeniu osoby do pomieszczenia	– przed założeniem kajdanek należy dokonać przeszukania
Kaftan bezpieczeństwa	
– zakaz zakładania w ten sposób, aby zatamowany został obieg krwi – zakaz powodowania nadmiernego ucisku na żuchwę i szyję	– użycie wyłącznie przy udziale co najmniej dwóch funkcjonariuszy
Kolczatka drogowa	
– zakaz stosowania wobec pojazdów jednośladowych	– nakaz poprzedzenia użycia licznymi ostrzeżeniami
Chemiczne środki obezwładniające	
– zakaz stosowania w szyję oraz skroń (strzały śmiertelne)	– nakaz stosowania z odległości nie mniejszej niż 50 cm
Pałki służbowe	
– zakaz uderzania rękojeścią – zakaz stosowania wobec osób w kajdankach	– nakaz uderzania w umięśnione części ciała
Paralizator elektryczny	
– nie stosować wobec osób w mokrych ubraniach	– stosować nie dłużej niż 3–4 sekundy
Broń palna	
– zakaz oddawania strzału w tłumie i miejscu publicznym – zakaz stosowania wobec kobiet o widocznej ciąży, starców, osób niepełnosprawnych i osób poniżej 13 lat	– nakaz natychmiastowej pomocy osobie, wobec której oddano strzał

Źródło: opracowanie własne.

Niedopełnienie tego obowiązku, wynikającego z czynności służbowych, może w konsekwencji prowadzić do poniesienia odpowiedzialności karnej z art. 162 k.k. o niedzialeniu pomocy.

Ostatni ze skutków ma związek z uszkodzeniem mienia w wyniku należytego lub nienależytego użycia środków. Oznacza to, że zgodne z procedurami zastosowanie środka przymusu może doprowadzić także do zniszczenia mienia. Przykładem jest kolczatka drogowa stosowana w pościgach. Powoduje ona przebicie opon pojazdu uczestniczącego w pościgu, co w konsekwencji, poza uszkodzeniem samochodu (stanowiącym cudze mienie), może prowadzić do zranienia, a nawet śmierci kierowcy (lub pasażerów). Dlatego tak ważne jest stosowanie się do złożonych procedur – chociażby ze względu na konsekwencje, jakie może spowodować użycie tego rodzaju środka. Przykład: *funkcjonariusz Policji biorący udział w pościgu nie dopełnia obowiązków związanych z uprzedzeniem kierowcy o zastosowaniu kolczatki drogowej, co w konsekwencji uniemożliwia kierowcy rezygnację z ucieczki i zatrzymanie się bez uszkodzenia pojazdu (przy czym porusza się on pojazdem jednośladowym). W wyniku zaistniałej sytuacji kierowca najeżdża na kolczatkę, uszkadzając oponę. Traci panowanie nad pojazdem i uderza w nadjeżdżający z naprzeciwka pojazd, powodując wypadek drogowy. Zarówno on sam, jak i kierowca drugiego pojazdu doznają uszczerbku na zdrowiu.* Funkcjonariusz nie dopełnił obowiązków poprzez: brak ostrzeżenia o zastosowaniu środka przymusu – kierowca nie miał możliwości podporządkowania się poleceniu; użycie kolczatki drogowej wobec pojazdu jednośladowego, co jest zabronione, doprowadzając tym do uszkodzenia mienia; spowodowanie wypadku w ruchu drogowym przez nienależyte zastosowanie środka przymusu bezpośredniego – uszkodzenie mienia osoby trzeciej (niezwiązanej z czynnościami służbowymi) oraz spowodowanie uszczerbku na zdrowiu osoby biorącej udział w pościgu i osoby trzeciej.

Powyższy przykład ilustruje, jak poważne mogą być konsekwencje jednego błędu w czynnościach związanych z zastosowaniem środków przymusu bezpośredniego. Pokazuje, jak daleko funkcjonariusze publiczni (i nie tylko) ingerencja mogą ingerować w prawa jednostki. Wbrew pozorom, pomiędzy właściwym i zgodnym z prawem zastosowaniem omawianych środków a ograniczeniem czy naruszeniem praw jednostki (często skumulowanym – kilka naruszeń ma miejsce w obrębie jednorazowego zastosowania) istnieje bardzo cienka granica, która w wielu przypadkach ulega zatarciu, przez co orzekanie w kwestiach uchybień jest tak trudne.

Szeroki zakres uprawnień funkcjonariuszy (również w ramach ingerencji w prawa jednostki) łączy się z bardzo dużą odpowiedzialnością. Funkcjonariusze mają za zadanie chronić życie i zdrowie ludzkie, oraz mienie, chronić porządek publiczny, a także bezpieczeństwo obywateli. Dlatego trafne wydaje się twierdzenie Agaty Tyburskiej, że „stosowanie środków przymusu bezpośredniego nie jest karą, ale instrumentem ułatwiającym funkcjonariuszom wymuszenie posłuszeństwa tych osób, które nie stosują

się do obowiązującego prawa”³⁶. Podstawą omawianego wymuszenia muszą być przepisy prawne, precyzyjnie regulujące zakres użycia środka przymusu bezpośredniego. Ingerencja poprzez przymus bezpośredni jest legalna wtedy i tylko wtedy, gdy dokonywana jest na podstawie i granicach prawa.

SUMMARY

Legality of the application of direct means of compulsion in the context of constitutional guarantees – a legal procedural study

State bodies have a right to resort to state compulsion, i.e. to a group of compulsion means which are an attribute of the state only. One of the most severe forms of state compulsion is direct compulsion which is applied predominantly by public officials in order to protect the rights and liberty of an individual and to ensure public safety. These means are designed to force a person to subordination to the commands based on law, which may entail the use of physical force. The purpose of this paper is to present the procedure and rules of using direct compulsion means and to discuss the level of legal interference in the individual's rights and liberty.

KEYWORDS: State body, state compulsion, direct compulsion means, public officials, individual's rights and liberty, public safety, subordination, commands based on law, physical force, legal interference.

36 A. Tyburska, M. Kaczmarczyk, A. Sęk, *op. cit.*, s. 11.

